

УДК 069(1-4)+94:394(477)]"18/193"

ІСТОРІЯ КОЛЕКЦІЇ РАРИТЕТІВ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ УКРАЇНИ 19 – 1-І ТРЕТ. 20 СТ. У НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Куцаєва Т.О.

Національний музей історії України

У статті представлено фрагмент історії колекції раритетів єврейської громади України 19 – 1-ї третини 20 ст. у Національному музеї історії України. Метою статті є введення у науковий обіг інформації про малодосліджену колекцію. Вивчена колекція – це, у першу чергу, синагогальні художні вироби з недорогоцінних металів. Дослідження присвячено і рідкісним музейним предметам з етнографічної колекції, пам'яткам книгодрукування. Результатом дослідження є формування історії та цілісний огляд колекції, інформація про яку була до 2017 р. досить умовна та розпорошена. Оригінальність дослідження полягає у вивченні експозиційних перспектив досліджених музейних предметів.

Ключові слова: додаткова атрибуція, єврейська община України, недорогоцінні метали, (ре)атрибуція, юдаїка, синагогальні предмети, штетл.

Постановка проблеми. Музейна презентація історії громад, які історично населяють Україну, є важливим та ефективним способом демонстрації суспільству багатоманітності історії держави. Особливістю названої презентації є те, що історичний наратив має бути уяочений під час музейної комунікації, а унікальний музейний предмет (далі МП) – це основа такої комунікації. Колекція Національного музею історії України (далі НМІУ) дозволяє будувати музейну розповідь про історію багатьох національних громад, у т.ч. єврейської, на основі унікальних пам'яток, частина яких, на жаль, з різних причин залишалася малодослідженими.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. Пропонованою статтею робимо внесок у серію наших публікацій за підсумками вивчення наукової теми «Юдаїка у фондовій колекції та науково-освітній роботі Національного музею історії України» у 2017-2018 рр. Зважаючи на фактичну відсутність повноцінної інформації про колекцію, дослідження включає в себе усі ті аспекти, що необхідно з'ясувати про колекцію: джерела надходження, датування, кількість, виробники, мистецькі стилі, переклади написів, експозиційні перспективи, зміст архівної та фондово-облікової документації тощо.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Фактично до 2017 р. (до наших публікацій [1-3]) була відсутня оприлюднена інформація з теми. Принагідно зазначимо, що досі відсутня і повноцінна презентація (фотофіксація) колекції у каталогах. Єдиним виданням, у якому наведено перелік 16 з цікавих нам МП був каталог, підготовлений в рамках діяльності Спільної українсько-американської Комісії з культурної спадщини, виданий наприкінці 1990-х рр. [5]. У ключових публікаціях про іншу частину колекції юдаїки НМІУ – золоті та срібні єврейські культові предмети, що зберігаються у філії НМІУ «Музей історичних коштовностей України» Т.Ю. Романовської, В.В. Солодової, а також у статті Ю. Лескової [4; 6; 7] читаємо про цікаві нам МП опосередковано. Розвідки Т.Ю. Романовської дають матеріал для порівняння стилів художніх виробів, їх додаткової атрибуції та (ре)атрибуції. Дослідження двох інших авторок є джерелами історії комплектування музейниками Одеси та надходження дорогоцінних виробів у музей

1952 р. На цьому тлі інформація з неопублікованих архівних документів, що зберігаються у НМІУ – описів 230 МП і телеграми директора Одеського археологічного музею (формально «ін. документів до акту 627-А» від 1952 р., що зберігаються у секторі обліку НМІУ), дає розуміння того, що відомі на весь світ дорогоцінні МП і більшість з малодосліджених нами МП є частинами одного надходження. Названі архівні документи дозволяють доповнити історію «руху» врятованих під час Другої світової війни експонатів 1-го Всеукраїнського музею єврейської культури імені Менделя Мойхер-Сфоріма (Одеса) після 31.05.1952 р. Зокрема можлива реконструкція не тільки факту надходження «спецпоштою» вантажу у сучасний НМІУ, а і процес прийняття МП на облік у 1953 р., їх атрибуції та апробації протягом 9 років, аж до передачі їх у новостворену філію. Розуміння суті радянського музею, як суспільної інституції над якою домінувала радянська ідеологія, пояснює чому у генеральний каталог НМІУ були вміщені лише результати мінімальної, первинної атрибуції МП 1953 р. (інвентарні картки). Такий стан довідкової інформації зберігався аж до 2017 р., коли нами були складені змістовні науково-уніфіковані паспорти. Окрім того, частина інвентарних карток, а саме картки на друковані видання та етнографічну колекцію, взагалі виявилася відсутньою. Отже, деякі МП були «повторно» ідентифіковані у книгах надходження та актах приймання предметів на постійне зберігання. І хоча за фондово-обліковою документацією частину колекції експонували 1990, 1991 рр. на виставках «Геноцид єврейського народу у Другій світовій війні» і «Це не має повторитися» (50-річчя трагедії Бабиного Яру), однак, документації про них у архіві НМІУ не виявлено.

Метою статті є вивчення малодослідженої частки колекції НМІУ, що почала формуватися ще у 1930-х рр. і розповідає про історію, традиції та повсякдення єврейської громади України впродовж 19 – 1-ї трет. 20 ст. Це дослідження проводиться на тлі огляду історії єврейської громади України у широкій історичній ретроспективі 17-21 ст.

Виклад основного матеріалу. Нами з'ясовано, що уявлення про названу колекцію продовж багатьох років було досить умовне (відсутній колекційний опис та публікації), і стосувалося лише МП групи зберігання фондів «Метал» під інв.

№№ Мт-1300 – Мт-1333. І хоча більшість названих МП є прекрасними зразками синагогальної атрибутики та ритуальних речей для користування родинами, але частина з них після належної атрибуції, була виключена нами з переліку. Зокрема, глек, хрест і дві болгарські пряжки-пафті (хоча зберігається дискусія з колегами щодо можливості рахувати їх як пряжки до ритуальних весільних або святкових жіночих поясів, однак аналогій для порівняння нами поки не виявлено). До того ж, під п'ятьма інв. №№ рахувалися вісім предметів – чотири пари та два подібні МП, які некоректно були зараховані як пара. Предмети, що за приналежністю та хронологією включаємо у колекцію, нами узагальнені і під іншими інв. №№ у групі “Метал” та ще у п'яти групах зберігання: “Етнографія”, “Рукописи авторські”, “Боністика”, “Різне” та “Рідкісні документи”. Дослідження МП у названих шести групах відбувалося у трьох напрямках: вивчення інвентарних карток у генеральному каталозі (із складанням Науково-уніфікованих паспортів і фотофіксацією), вивчення фондово-облікової документації та наукового архіву музею, а також звірка наявних МП.

Окрім очікуваних результатів дослідження фондової колекції – т.т. додаткової атрибуції відомих МП, було з'ясовано, наприклад, що ящики у яких було запаковано експонати музею імені Мойхер-Сфоріма – це три дерев'яні скрині зеленого кольору, що розмальовані рослинними орнаментами та оббиті металевими смугами, які утворюють узор ромбами (Е-2847-Е-2849). Лише 1993 р. вони були виявлені у фондосховищі як безномерні МП, але регіон їх виробництва так і не був встановлений. У свою чергу, порівняння МП з недорогоцінних художніх металів з аналогічними виробами, дозволило не лише з'ясувати, що багато із них – це здешевлені копії прекрасних дорогоцінних оригіналів, а і без апробації змінити назву матеріалу, з якого вироблені МП (латунь та накладне срібло, частково позолота латунь, а не мідь). Цікавим стало і те, що один з опублікованих у згаданому вище каталозі філігранний срібний бсамім (Росія, 1-ша пол. 19 ст., Музей історичних коштовностей України) [5, с. 89] ідентичний Мт-2319 – бсаміму з латуні та накладного срібла. Це свідчить що однакові за художнім вирішенням вироби виготовляли для покупців із різним достатком. Принагідно зазначимо, що ставлячи під сумнів атрибуцію Мт-2319 саме як бсаміму (форма не типова), ми схильні того, що це шкатулочка, яку використовували і для ритуалу. Говорячи про порівняння МП із творами ювелірного мистецтва з Музею історичних коштовностей України, Єврейського музею Берліна, Музею Мане Каца у Хайфі, музеїв Львова тощо, ми прийшли до висновку, що більшість МП, зокрема, бсаміми – це хоча і “типові” для свого часу ремісничі вироби без клейм, проте серед них присутні й наслідування майстрами Галіччини, Волині (?), Поділля (?) та європейських країн дорогих виробів із врахуванням побажань замовників (благодійників синагог) і художніх уподобань авторів. Особливо це можна прослідкувати на ханукіях і торашилдах. У свою чергу розтекстовка та переклад написів на івриті на виробих відкриває перспективу встановлення імен власників раритетів, хоча їхні біографії, напевно, так і залишаться

не відомими. Додамо, що імена власників, зокрема, книжок, можна становити і за позначками та написами на сторінках РА-1183/1, РА-1609/3, РА-1610/2 і книжковим знаком РА-1183. Наприклад, судячи з чотирьох фіолетових відтисків у томі 2-му книги “Тора” (?) і “Сеферъ оръ Гахаимъ и Клай Юкоръ” (Коментарі на п'ять Книг Мойсея), надрукованій у Варшаві 1980 р., належала вона мешканцям Шаргорода Мордко та Пухиму Койфманам. У перспективі запит про відомості метричних книг, що зберігаються у Державному архіві Вінницької обл., може відкрити історію цієї родини, яка напевно мала чималу бібліотеку.

Неочікуваним результатом дослідження стало виявлення у фондосховищі інших, окрім відомих, МП, що належали єврейській громаді. Зокрема, провідний зберігач науково-дослідного відділу збереження фондів Т.І. Мироненко візуально (ре)атрибутовала цікаві атрибути повсякденних обрядів єврейської громади, хоча у фондово-обліковій документації вони записані інакше. Таким чином, було (ре)атрибутовано чотири кухля для ритуального миття рук (натла) Мт-110, Мт-914 – Мт-916, які згідно інвентарних карток у 1956 р. були атрибутовані як рукомийник, кварта та кухоль козацький. Три бсаміми були атрибутовані як сільничка Мт-927, “Мощехранительница” (1956) Мт-947 і скринька (1985) Мт-2319. Додатково було вивчено імовірно декоративний елемент ханукії (шамаш або глечик для олії), що надійшов у 1952 р. як глечик Мт-2151. Він дійсно більше схожий на іграшковий посуд. З більшою вірогідністю стверджуємо, що дві “Пальметки” Мт-1311/1, Мт-1311/2 – це два з мінімум трьох декоративних елементів одного торашилду, що кріпилися ланцюжками до нижнього бордюру виробу. Такими підвісками у формі жолудів, кружечків, сердець, а у нашому випадку овалу з двома рельєфними бордюрами, прикрашені чисельні торашилди. Нажаль жоден з 11 торашилдів з колекції НМІУ не прикрашений не лише підвісками, а і не має ланцюжків для кріплення. Пошкоджені фактично усі МП. У бсамімі відсутні підвіски, прапорці, у ханукій – шамаші, кришечки з отворами для гнугу на свічники тощо. Вони не пережили “актів вандалізму”, що були вчинені скоріше за все членами радянських комісій з вилучення церковних (сакральних) цінностей у 1920–1930-х рр. або тими, хто сподівався що білий, жовтий метал – це срібло, золото та зняв деталі, не маючи можливості вкрати вироби.

В цілому досліджувану колекцію сформували 4 надходження від: Одеського археологічного музею, до якого надійшли експонати 1-го Всеукраїнського музею єврейської культури імені Менделя Мойхер-Сфоріма (Одеса, 1927–1934 рр. і 1940 р.); Центрального історичного музею імені Тараса Шевченка, який, імовірно, отримав колекції підвідділу етнографії народів України Кабінету музею антропології та етнології імені Ф.К. Вовка при ВУАН (збірки 1921–1936 рр.) і речі, що зберігалися у Держбанку (Держсховищі) – конфісковані цінності; Національного музею українського народного декоративного мистецтва, що купував предмети у приватних осіб; т. зв. “Старі музейні фонди” – МП колекції НМІУ, первинну фондово-облікову документацію на які втратили під час евакуації у Другій світовій війні.

Таблиця 1

Перелік МП

Група зберігання	Назви, інв. №№ МП
Етнографія, 4 од.	Ригл, Е-891, скрині Е-2847, Е-2848, Е-2849
Метал	Натла Мт-110, Мт-914, Мт-915, Мт-916; Бсамім Мт-927, Мт-947, Мт-2319, Мт-1300, Мт-1301, Мт-1302, Мт-1303, Мт-1304; Мт-1307; Шамаш (або глечик для олії) до ханукії (?) Мт-2151; Римонім Мт-1305/1, Мт-1305/2; Ханукія Мт-1306, Мт-1318, Мт-1319, Мт-1320, Мт-1321; Тарілка настінна (сувенірна, ?) Мт-1313; Яд Мт-1314, Мт-1315; Ецхаім Мт-1316/1, Мт-1316/2; Підсвічник шабатний Мт-1317/1, Мт-1317/2; Торашилд Мт-1322, Мт-1323, Мт-1324, Мт-1325, Мт-1326/1, Мт-1326/2, Мт-1327, Мт-1328, Мт-1329, Мт-1330, Мт-1331; Корона Тори Мт-1332, Мт-1333; Підвіска до торашилду Мт-1311/1, Мт-1311/2; Пряжки-пафті болгарські (єврейських ритуальних жіночих поясів, ?) Мт-1308, Мт-1309
Різне	Яд Р-370
Рукописи авторські документи	РА-1183, РА-1184, РА-1191, РА-1192, РА-1193, РА-1607, РА-1608, РА-1609, РА-1610, РА-1611, РА-1611/1, РА-1611/2
Боністика	ПГЗ-1387, ПГЗ-425, ПГЗ-423-1, ПГЗ-423-2, ПГЗ-424
Рідкісні документи	РД-9589

Джерело: розроблено автором

Зважаючи на те, що експонування досліджуваної колекції та публікація каталогу із фотофіксацією МП лише передбачається, то вважаємо доцільним подати інформацію, що дозволить зацікавленим дослідникам ідентифікувати та визначити місцезнаходження МП з теми нині (див. табл. 1).

Дослідження названих МП стосувалося не лише визначення датування, а й виробника (типографії). Нині презентуємо загальну інформацію про клейма виробників на художніх виробках з латуні та накладного срібла (частково із позолотою). Підкреслимо, що у окреме дослідження виносимо вивчення написів на івриті на 18 МП. І хоча торашилди Мт-1322-1327, Мт-1329 і Мт-1331 містять однакові, традиційні священні написи “Десять заповідей”, частина торашилдів, а також ханукії, бсамім та Ецхаїми, містять додаткові дарчі, пам'ятні написи та імена благодійників синагог. Клейма 6 ювелірних фабрик наявні на 13 МП. Вони належать польській, австро-угорській та одеській фабрикам з виробництва речей із накладного срібла. До цього додамо ще 2 МП, що розповідають про одну не ідентифіковану фабрику (майстерню), виріб якої позначений пробірним клеймом Російської імперії “Накладное серебро” (Бсамім Мт-1304) і виріб без клейма (Ханукія Мт-1318), зовнішній

вигляд якого ідентичний виробу варшавської фабрики Norblim. У той же час, є думка колег щодо атрибуції МП як виробу варшавської фабрики Фраже. Ідентифікованими клеймами є: єрусалимської ювелірної майстерні Школа мистецтв і ремесел “Бецалель” Мт-1313; Plewkiewicz w Warszawie Мт-1317/1, Мт-1317/2; Wobblin & Co Warszawa Мт-1320; Варшавська фабрика Фраже Мт-1322, Мт-1324; Fabryka Wolska pod Warszawa Мт-1321; Л. Гантваргъ. Одеса Мт-1325; S. Handelsman Iska w Warszawa Мт-1326/1; Leszek Nowosielski w Warszawie Мт-1326/2, Marcin Jarra (Австро-Угорщина Мт-1331). Два МП містять клейма, які розшифрувати не вдалося Мт-1306 та Мт-1323.

Висновки і пропозиції. Підсумком викладеного матеріалу є демонстрація того, що колекція НМІУ є джерелом презентації історії єврейської громади України в різноманітних аспектах. Вивчення ритуальної атрибутики та предметів побутового вжитку 19 – 1-ї трет. 20 ст. дозволяє створити яскраву та насичену музейну презентацію про традиції та повсякденне життя як у штетлах, так і містах України. Пропонована стаття не вичерпує усі можливі теми дослідження колекції, а тільки визначає ті аспекти, які мають бути досліджені більш детально або мають бути вивчені у перспективі.

Список літератури:

1. Куцаєва Т.О. Музейна документація на музейні предмети у контексті наукових досліджень: на прикладі різних груп зберігання, а також раритетів обрядів і повсякдення єврейської громади України 19–20 ст. у колекції НМІУ / Т.О. Куцаєва // Грані. – 2017. – Т. 20. – № 4(144). – С. 69–75.
2. Куцаєва Т.О. “Додаткова атрибуція” і “(ре)атрибуція” музейних предметів: питання актуальності (на прикладі колекції НМІУ) / Т.О. Куцаєва // Тези IV Міжн. наук.-практ. конф. “Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації” (Львів, 21–22.04). – Л., 2017. – С. 67–70.
3. Куцаєва Т.О. Визначення термінів “додаткова атрибуція” і “(ре)атрибуція” щодо музейних предметів: на прикладі раритетів обрядів і повсякдення єврейської громади України 19–20 ст. у колекції НМІУ / Т.О. Куцаєва // Мат. Міжн. наук.-практ. конф. “Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності” (Київ, 6–7.06.2017). – К.: Вид. О. Філюка, 2017. – С. 144–148.
4. Лескова Ю. Два музею в Одесі / Ю. Лескова // Мигдаль Times. – 11.02.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.migdal.org.ua/migdal/methodology/3766/3772/>.
5. Пам'ятки єврейської культури в музеях та заповідниках України. Пам'ятки музеїв і заповідників / кер. Л. Новохатько. – К. [б.р.; б.в.]. – 144 с.
6. Романовська Т.Ю. Унікальна корона Тори 18 ст. з колекції Музею історичних коштовностей / Т.Ю. Романовська // Ювелірне мистецтво. Погляд крізь віки. Мат. наук. конф. (Київ, 12–14.10.2007). – С. 215–228.
7. Солодова В.В. Одеський музей єврейської культури / В.В. Солодова // Егупец. – № 10. – 29.03.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lostart.org.ua/ua/research/453.html>.
8. Ханукія / Інтернет-аукціон “Мешок”, лот № 65062005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://meshok.net>.

Куцаева Т.А.

Национальный музей истории Украины

ИСТОРИЯ КОЛЛЕКЦИИ РАРИТЕТОВ ЕВРЕЙСКОЙ ОБЩИНЫ УКРАИНЫ 19 – 1-Й ТРЕТИ 20 СТ. В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Аннотация

В статье представлен фрагмент истории коллекции раритетов еврейской общины Украины 19 – 1-й трети 20 в. в Национальном музее истории Украины. Целью исследования является введение в научный оборот информации о малоисследованной коллекции. Изученная коллекция – это, в первую очередь, художественные синагогальные изделия из недрагоценных металлов. Исследование посвящено и редким музейным предметам из этнографической коллекции и книгопечатанию. Результатом исследования является формирование истории и целостный обзор коллекции, информация о которой до 2017 г. была достаточно условна и разрозненна. Оригинальность исследования заключается в изучении экспозиционных перспектив исследованных музейных предметов.

Ключевые слова: дополнительная атрибуция, еврейская община Украины, недрагоценные металлы, (ре)атрибуция, иудаика, синагогальные предметы, штетл.

Kutsaieva T.O.

National Museum of the History of Ukraine

THE HISTORY OF THE COLLECTION OF RARITIES OF THE JEWISH COMMUNITY OF UKRAINE OF 19TH – THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENT. OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

Summary

The article presents results of the research of the collection of the National Museum of History of Ukraine on the theme “Judaica: rarities of rites and the daily life of the Jewish community of Ukraine in 19th – the first third of the 20th century”. The purpose of the research is to introduce into the scholarship of the information about the collection of the museum that has been scarcely researched. The researched collection consists, first, of numerous museum objects made of non-precious metals for synagogues. Another interesting part of the collection consists of ethnography items and Jewish holy books. Presentation of the history of the collection and its review are among main results of the article. The study of exposition perspectives of the collection is among other original results of the proposed article.

Keywords: Judaica, Jewish community of Ukraine, non-precious metals, (re)attribution, additional attribution, synagogue items, shtetl.